

מהפוליטיקה של עיצוב המרחב העירוני.¹ שיום רחובות פירושו בחירה של שמות מסוימים ודחייתם של אחרים. זאת ועוד, בחירת שם לרחוב פירושה תהליך של הצמדת שם לרחוב. השאלה אינה רק אילו שמות ייבחרו לרחובות העיר אלא אילו שמות יינתנו לאילו רחובות. מאפיין מובהק של שמות רחובות מודרניים הוא הפונקציה ההנצחתית שנוספת על הפונקציה הגאוגרפית. הדבר אינו הכרחי, שכן ניתן לקרוא רחובות בשמות של פרחים, עצים ואבני חן. אך בעידן המודרני נהוג ששמות רחובות משמשים שמות זיכרון: הם נקראים על שם אנשים ואירועים היסטוריים. כאשר משתמשים בהם להנצחה, שמות רחובות מתפקדים כאתרי זיכרון. עניין אחד הוא כאשר יזם קורא לרחוב שבנה על שמו. על טבלת שיש הקבועה לקיר הבניין ברחוב רזיאל 13 ביפו כתוב באנגלית HOWARD'S STREET. בטבלת שיש על קיר הבית מס' 11 באותו הרחוב חרותה הכתובת RUE NEGIB BUSTRUS 1886. שתי טבלאות שיש נקבעו על ידי היזמים שבנו את הבניינים ברחוב בשלהי המאה ה-19 וביקשו להנציח את שמם ואת פועלם. עניין אחר הוא כאשר הרשות קובעת שמות זיכרון לרחובותיה. במקרה זה הפוליטיקה של השיום נעשית כרוכה בפוליטיקה של ההנצחה. השאלה אילו שמות יש לקבוע לרחובות מנוסחת כשאלה מי ומה זכאים להנצחה, ולעתים לא פחות חשוב – היכן. לפיכך שמות הרחובות הם משאב סמלי שחלוקתו היא ביטוי לקדימויות אידיאולוגיות ושל אינטרסים של אליטות, וביטוי למאמצי שתדלנות של מקורבים ושל קרובים לצלחת. כיוון שכך הרשות נענית לעתים לדרישות של אזרחים המבקשים להשפיע על עיצוב נוף השמות העירוני. השימוש בהם ככלי להנצחה משייך את שמות הרחובות לגאופוליטיקה של הזיכרון הציבורי. רחובות "על שם" משלבים את ההיסטוריה בגאוגרפיה העירונית, והזיכרון משולב בחוויית המקום. שמות זיכרון אינם "משחזרים" את ההיסטוריה כחוויה דרמטית, אך דווקא הבנאליות לכאורה שלהם היא שמאפשרת לשלב את ההיסטוריה המונצחת במרקם חיי היום-יום של האזרחים ובהקשרים אינטימיים של התנסויות אנושיות.

הפוליטיקה של שמות רחובות היא תופעה מודרנית. ככלל, שיום רחובות העיר הוא בסמכותה הבלבדית של הרשות העירונית. הרשות

היא שאחראית לנכתב על שלטי הרחובות, כלומר לתוכנם ולצורתם של השלטים. שאלת צבעם של השלטים והטיפוגרפיה של הכיתוב היא בעלת משמעות אסתטית. לעומת זאת, שאלת התוכן יכולה להיות בעלת משמעות פוליטית. לכאורה התוכן ברור: על השלט צריך להופיע שמו של הרחוב כפי שפסק הגוף המוסמך לכך; אך כאשר תושבי העיר שייכים לקהילות לאומיות הדוברות שפות שונות ייתכן ששאלת הכיתוב על השלטים טעונה במשמעות פוליטית של שליטה במרחב ושל הכרה בזכויות. במוקד קונפליקטים מסוג זה עולה השאלה אילו שפות יופיעו על השלטים, ומהו מיקומם של הכיתובים השונים על השלט. בהקשר של סכסוך פוליטי על שליטה טריטוריאלית בין קהילות הדוברות שפות שונות יש משמעות פוליטית לשפות המופיעות על שלטי הרחובות ולמיקומם של התעתיקים השונים בשלט. בפשטות, מיקום פירושו הייררכיה. בהלסינקי למשל מופיעים על שלטי הרחובות שני שמות: למעלה השם בפינית, שהיא שפת הרוב, ומתחתיו השם בשוודית, שהיא שפת המיעוט.

כיוון שהשמות הם חלק בלתי נפרד מההתנסות היום-יומית של תושבי העיר נדמה כאילו שמות הרחובות הם בנאליים, אך הם אינם טריוויאליים. אמנם השאלה מה משמעות השם אינה תנאי לשימוש בו לציון מקום, אך היא בלתי נמנעת במידה מסוימת, ביטוי לצורך אנושי להבין את הסביבה ולמצוא משמעות בעולם. העניין במשמעות שמות רחובות מתמקד בדרך כלל בשאלה הפשוטה על שם מי או על שם מה נקרא הרחוב. ואכן, המידע במדריכים על שמות רחובות נושא אופי אנציקלופדי. חוץ ממקרים שבהם שם הרחוב הוא חלק מהפולקלור המקומי, השאלה איך נקבע השם אינה בדרך כלל מן העניין של מדריכים אלה.

הרשות העירונית מופקדת על תכנון ורישוי עסקים, על מתן שירותים לאזרח, על גביית מסים וגם על הקצאת שמות לרחובות. קביעת שמות לרחובות היא תהליך מתמשך של קבלת החלטות. אך הצמדת שם לרחוב אינה בהכרח סוף פסוק. החלפת שמות והעתקתם של שמות היא חלק בלתי נפרד מהתהליך. שמות רחובות הקיימים הם תוצר של תהליך היסטורי: השמות הקיימים בהווה הם תוצאה של

החלטות שקיבלו ממשלים קודמים. הם מייצגים את יחסי הכוחות הפוליטיים, את הקדימויות האידיאולוגיות, ואת ההעדפות התרבותיות של תקופות קודמות בהיסטוריה העירונית.

ספר זה עוסק בהיסטוריה ובפוליטיקה של שמות רחובות בישראל.² התקשורת נוהגת לדווח על חילוקי דעות בין מפלגות בנושאים שנחשבים עקרוניים או החלטות של רשות מקומית שנתפסות לא נכונות פוליטית, כמו החלטתן של רשויות ערביות לקרוא רחובות על שמו של אל-קסאם, או של עיריית אור עקיבא לקרוא רחוב על שם מאיר כהנא. אלא שהפוליטיקה של שמות רחובות אינה מוגבלת להחלטות שנויות במחלוקת שיש להן הד תקשורת. ההחלטות המתקבלות על ידי המופקדים על השיום מבטאות יחסי כוחות והייררכיות של סמכות. הפוליטיקה של השיום באה לידי ביטוי בעקרונות האידיאולוגיים המנחים את בחירת השמות, בהרכב הגופים המופקדים על השיום, בשקיפות הליכי קבלת ההחלטות, ובמידת שיתוף האזרחים בהחלטות שיש להן השפעה על חיי היום-יום שלהם. מבחינת הרשות, פעילות השיום פירושה בחירת שמות מתאימים וראויים לרחובות. אין מדובר בקריטריונים אובייקטיביים שכל שנדרש הוא ליישם אותם. ההחלטה מהו שם שמתאים ומהו שם שאינו מתאים מעוגנת בהנחות אידיאולוגיות, והיא מבטאת העדפות תרבותיות בנוגע לעולם התוכן של השמות הראויים למקום במרחב הציבורי. מלבד אילוצים אידיאולוגיים ותרבותיים שהם כלליים באופיים, ההחלטות המתקבלות הן לעתים קרובות ביטוי לקדימויות ולשיקולים בעלי אופי נסיבתי.

הגישה ההיסטורית מאפשרת לעקוב אחרי תהליכי שיום ארוכי טווח שתוצאתם המצטברת מתבטאת ביצירת נופי שמות כחלק מהתשתית האורבנית-תרבותית של היישוב. היא מאפשרת להתחקות אחר אסטרטגיות השיום שנקטו בתקופות שונות, ולנתח את עיצובו של נוף השמות המקומי כתהליך מורכב של קביעת קווים מנחים וסדרי עדיפויות המונחים על ידי שיקולים אידיאולוגיים ואתיים. בה בעת פעילות השיום היא תרגום של עקרונות כלליים לתהליכי קבלת החלטות בנוגע לבחירתם של שמות מסוימים לרחובות קונקרטיים

בתקופות שונות. בהקשר זה נודעת חשיבות רבה לשאלה כיצד ומדוע נקבעו שמותיהם של רחובות שנעשו חלק בלתי נפרד מהמרקם העירוני ומתרבות המקום. כאשר השיום וההנצחה כרוכים זה בזה, ניתוח עיצובם של נופי שמות הוא גם דיון בהיסטוריה של שלטי הרחובות בעיר.

העיקרון המארגן של הספר הוא תמאטי-גאוגרפי. פרקי הספר עוסקים בניתוח ההיסטוריה והפוליטיקה של שיום רחובות ביישובים שונים המגדירים כל אחד יחידת מחקר מובחנת בעלת היסטוריה מרחבית ופוליטית מוגדרת ומובהקת. נוסף על שלוש הערים הגדולות: תל-אביב-יפו, ירושלים וחיפה, עוסק הספר בשיום רחובות בבאר-שבע, באופקים, ובשלושה יישובים ערביים: אום אל-פחם, כפר קאסם וכפר מנדא.

תל-אביב אינה רק העיר העברית הראשונה; היא גם הראשונה שנתנה שמות לרחובותיה. כבר ב-1934 הופיעה הטענה ש"בשמות רחובותיה, כמו בדברים אחרים, תל-אביב היא יחידה במינה"³. השמות שנבחרו לרחובות תל-אביב נבחרו מלכתחילה כדי שיבטאו את משמעותה של העיר כהתגשמות החזון הציוני. במובן זה תל-אביב הייתה דגם לשאר היישובים העבריים בארץ ישראל. הספר מייחד מקום נכבד לניתוח ההיסטוריה הפוליטית והמרחבית של שיום רחובותיה של העיר העברית הראשונה.

הדיון בשיום רחובותיהן של ירושלים ושל חיפה מתמקד בגיבוש מדיניות השיום בתקופת המנדט ובשינויים שחלו עקב הפיכתן של הערים המעורבות לערים עבריות ב-1948. במרכז הדיון בירושלים העברית עומד עיצוב נוף השמות במערב ירושלים, שב-1949, השנה הראשונה לעצמאות ישראל, נקבעה לבירת מדינת ישראל הריבונית. לאחר מכן נדון בשיום הרחובות במזרח ירושלים ובשכונות היהודיות החדשות שנבנו מעבר לקו הירוק בשנים 1967-1970. הדיון בחיפה עוסק בשינוי נוף השמות העירוני עם הפיכתה של העיר הקולוניאלית המעורבת לעיר ישראלית, ובעיצוב נוף השמות של "חיפה האדומה" בתקופת כהונתו של ראש העיר אבא חושי.

הדיון בבאר-שבע מתמקד במדיניות השיום העירונית בשנים 1973-1998. הסיבה היא טכנית: זמינות הפרוטוקולים של ועדת השמות

העירונית שבאמצעותם ניתן להתחקות אחר תהליך קבלת ההחלטות של הגוף המופקד על שיום הרחובות בעיר. עניין מיוחד יש בשיום רחובותיה של העיר בשלהי שנות השמונים ובראשית שנות התשעים, עם בניית שכונות חדשות לעולים חדשים ולמשפרי דיור. אופקים היא עיירת פיתוח בנגב המערבי שנוסדה באמצע שנות החמישים. הדיון באופקים מתמקד בפעילותה של ועדת השמות העירונית שפעלה בראשית שנות התשעים והייתה לה השפעה מכרעת על עיצוב נוף השמות המקומי.

שיום שיטתי של רחובות ביישובים ערביים בישראל החל רק בראשית שנות התשעים, וזאת כשילוב של תכנון עירוני ושל עיצוב אידיאולוגי של המרחב המקומי. את המהלך הובילו אום אל-פחם וכפר קאסם שבהן שלטה התנועה האסלאמית. השמות שנבחרו לרחובות הערים הללו הנציחו את המורשת ההיסטורית של האסלאם. בהיעדר מסמכים בנוגע לתהליכי קבלת ההחלטות בשני יישובים אלה, הדיון מתמקד בניתוח פרשני של שמות הרחובות. הפרק מסתיים בניתוח שמות הרחובות בכפר מנדא שבגליל התחתון, שמות המנציחים את המורשת המקומית של ההתנגדות הפלסטינית.

הבחירה ביישובים אלה אינה מתיימרת להקיף את כל פרדיגמות השיום שנדונו או יושמו בישראל. המחקר גם אינו מציע ניתוח השוואתי של אסטרטגיות שיום שונות. התפיסה המנחה היא שכל יישוב מציע מקרה מבחן ייחודי שיש בו עניין מחקרי. ההתמקדות ביישובים מסוימים מאפשרת דיון עומק בהיסטוריה הפוליטית של שיום הרחובות באותם היישובים. המחקר תורם לידע על ההיסטוריה הפוליטית והמרחבית של שיום הרחובות ביישובים שנבחרו, ומניח תשתית למחקר משווה בעתיד. לכך יש חשיבות מיוחדת בגלל מספרם המועט של המחקרים שהוקדשו לשיום רחובות בישראל.

המידע המשמש חומר גלם לניתוח נמצא במאות התיקים השמורים בארכיונים עירוניים, והוא כולל אלפי מכתבים ותזכירים, ובראש ובראשונה את הפרוטוקולים של ישיבות מועצת העירייה ושל ועדות השמות. מידע נוסף נמצא בדיווחים בעיתונים על החלטות הרשות העירונית, במאמרי דעה בנוגע למדיניות העירונית בכל הקשור

לשמות הרחובות, ובמאמרים שכותביהם ביקשו להאיר את משמעות השמות שנקבעו לרחובות העיר. כמו כן נעשה שימוש במפות היסטוריות שמהן ניתן ללמוד על מצאי שמות הרחובות בעיר, דבר שיש לו חשיבות במיוחד כאשר לא ברור אם אמנם החלטות שהתקבלו מומשו על שלטי הרחובות בעיר.

הניתוח המוצע בעיצובם של נופי שמות ביישובים הנחקרים מתחקה אחר תהליכי קבלת ההחלטות והשיקולים שהנחו את הגופים המופקדים על מתן שמות לרחובות. המחקר הוא בררני במובן זה שאינו עוסק בכל שמות הרחובות המרכיבים את רשימת רחובות העיר. הסיבה כמובן היא מספרם הרב של השמות. הבחירה שלי הייתה להציג לפני הקורא את קווי המתאר של הליכי השיום וההנצחה, ולהתמקד בחתכים נושאים שהדיון בהם יכול לתרום להבנת הדינמיקה של השיום. בד בבד מתחקה הדיון אחר ההיסטוריה הפוליטית של שמות רחובות שיש בהם עניין מיוחד בגלל חשיבות השם שנבחר או בגלל חשיבותו של הרחוב במרקם העירוני. מובן שהבחירה בנושאים שבהם עוסק הספר מייצגת את הבנתי בנוגע לחשיבות היחסית של תהליכים, של הליכים, ושל שמות הרחובות.

שיום העבר והגאופוליטיקה של ההנצחה

יהי שמו לעולם – לפני ששמו ינון שמו (תהלים עב, יז)

שמות רחובות (וגם שדרות, כיכרות, גשרים וסמטאות) מציינים מיקום, ומגדירים עורקי תחבורה בעיר כיחידות עירוניות מובחנות. הכלל הוא ששני רחובות שונים לא יישאו אותו השם כדי למנוע בלבול. מחברו של מדריך תיירים בפריז, שראה אור ב־1882 באנגלית, השווה את שמות הרחובות בעיר לאלה של לונדון. להבחנתו היה לפריז יתרון מובהק מלונדון:

יש לשים לב לכך שמבחינת מערכת שמות הרחובות הרשויות בצרפת נמנעים תמיד מלקרוא שני רחובות באותו שם. לפני מלחמת צרפת-גרמניה (מלחמת 1870, מ"ע) ייתכן שהיו כמה מקרים נדירים כאלה, אך גם אלה נעלמו עתה. נבחרים שמות מסוגים שונים: שמות ערי בירה, מדינאים גדולים, גנרלים, סופרים, מוזיקאים, ציירים, פסלים וכד'. אמנם אין זו בעיה למצוא שמות חדשים לרחובות, אבל עקב הנצחת זכרם של מי ששירתו את ארצם כהלכה, המשוטט בפריז לא נתקל במהלך מסעותיו באחד עשר Queen Streets, בתריסר King Streets, ובמספר רב של Duke Streets, כפי שכולנו יודעים קורה בלונדון לעתים תכופות מדי.¹

הענקת שמות לרחובות אינה נוהג אוניברסלי מחייב (למרבית הרחובות בטוקיו למשל אין שמות). כפי שמתברר במנהטן ובערים אמריקניות אחרות ציונים אלפא-נומריים מייצרים סדר מרחבי בתבנית רשת של רחובות מאונכים זה לזה. הסופר אליעזר שטיינמן גילה דעתו בזכות מתן שמות לרחובות, ושלל את מספור הרחובות כפי שנעשה למשל בניו יורק: "רחוב שיש לו שם, אף הוא מעין אישיות... הספרה היא דבר ערטילאי וחסר אישיות. מה שאין לו שם אינו בגדר חי".² לעומת זאת השימוש בציונים אלפא-נומריים בתבנית